

Ikaldus – nälg – surm

Marten Seppel. Näljaabi Liivi- ja Eestimaal

17. sajandist 19. sajandi alguseni.

Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis. 15. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2008. 408 lk. Doktoriväitekiri kaitstud Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudi nõukogu avalikul koosolekul 26. juunil 2008.

Väitekiri käsitleb maarahvast varem tihti tabanud nuhtlust, nimelt talupoegade toimetulekuraskusi näljaperioodidel 17. sajandist 19. sajandi alguseni Eesti- ja Liivimaal. Pearõhk lasub näljaabi erinevatel vormidel – nii talupoegade eneseabil kui ka mõisate ja riigivõimude poolt antud abil. Eriti tähtis siinjuures on see, et käsitus riigivõimude osatähtsusest näljaabi organiseerimisel hõlmab nii Rootsi kui ka Venemaa võimuperioode, mis annab uurimusele laima perspektiivi. Uurimuse teemal on keskne tähendus ka meie teadmiste Eestis talurahva üldisest olukorrast, samal ajal kui ta moodustab olulise osa ühest hoopis suuremast ühiskondlikust probleemistikust, nimelt sõltuvate talupoegade majanduslikest ja sotsiaalsetest suhetest mõisaga tolleaegses Euroopa feodaalühiskonnas.

Terveid rahvaid tabanud ikalduste- ja näljaperioodid on juba ammu olnud ajaloo uurimise tähtis objekt. Autor annab asjatundliku ülevaate relevantsest rahvusvahelisest kirjandusest, kusjuures ta näitab üles selle head tundmist. Eesti ajaloo uurimises ei ole aga seni veel ühtki süstemaatilist käsitlust näljaabi organiseerimisest ja struktuurist konkreetsetel, empiirilisel tasandil. Marten Seppel on nüüd asunud seda lünka täitma.

Uurimus rajaneb ulatuslikul algallikmaterjalil Eesti, Läti ja Rootsi riiklikes arhiividepoodes. Kasutatud allikad on osalt normatiivset laadi, osalt tegelikkust dokumenteerivad. Esimesse kategooriasse kuuluvad peamiselt kubermanguvalitsuste patendid, resolutsioonid ja korraldused, samuti rüütelkondade materjalid, mis kajastavad mõisnike seisukohti ja taotlusi. Autor on jälginud ka publitsistikat alates 18. sajandi teisest poolest.

Konkreetsed abistamistegevuse kirjeldus

ja analüüs põhineb peamiselt mõisate arhiivimaterjalidel – revisjoniaktidel, aruannetel, rendilepingutel, vakuraamatutel ja talupoegade võlaraamatutel. Peale selle leidub väärtuslikku informatsiooni talupoegade palve- ja kaebekirjades ning kohalike kohtute toimikutes.

Uurimuse peaesmärgiks on selgitada ühiskonna reaktsioone talupoegade nälgimishuule ja näljahädadele või täpsemalt: kas peamine abi tuli õiguslikult ja moraalselt abistamiskohustusega seotud mõisnikelt või riigivõimudelt ühenduses riigi ühiskondliku osatähtsuse kasvamisega. Selle üldise probleemiasetuse transformeerib autor konkreetseteks uurimisküsimusteks vastavalt eri peatükkides käsitletud teemadele. Uurimuse pearõhk lasub talumajapidamistel; maarahva madalamaid kihte – saunikuid, vabadikke ja sulasrahvast – on käsitletud vähem, sest nende ülalpidamisprobleemid ei olnud otseselt seotud mõisnike ja riigivõimu huvidega.

Väitekiri on disponeeritud osalt temaatiliselt (kolm esimest peatükki), osalt kronoloogiliselt (kolm viimast peatükki). Esimene peatükk käsitleb suuremaid ikaldusi ja näljahädasid Eesti alal 17. sajandist 19. sajandi alguseni ja talupoegade hakkamasaamist näljaegadel, nende "ellujäämisstrateegiaid". Järgmises kahes peatükis vaatleb autor mõisapoolset talupoegade toetust üldise nälja puhul ja mõisnike käsitus talupoegade ülalpidamise kohustusest. Viimased kolm peatükki käsitlevad riigivõimu ettevõtmisi näljahäda leevendamiseks kronoloogilises järjekorras: esiteks Rootsi, siis Vene valitsuste näljapoliitikat ning lõpuks näljaabiküsimuse lahendamist pärast pärisorjuse kaotamist. Väitekirja lõpus on nii eesti- kui ka ingliskeelne kokkuvõtte uurimistöö tulemustest. Kogu käsitusplaan on seega selge ja loogiline.

Uurimuses käsitletud probleemistik äratav mõningaid küsimusi lähemaks aruteluks. Ikalduste ja näljahädade puhul käivitus esmajoones talupoegade eneseabi. Autor on selle abi erinevad väljendusvormid ja vahendid koondanud ühe mõiste alla – "ellujäämisstrateegiad". Selles kätkes uurimuse üks põhimõisteid, mis osutab otseselt ja definitiivselt elu ja surma küsimusele. Paljud näljaohvrid siiski ei surnud, vaid võisid viireledes ja haigena näljaaja üle elada. Kas selle taustal olnuks võib-olla kohasem kasutada terminit "üleelamisstrateegia" ellujäämisstrateegia asemel? Termin üleelamine näib ka paremini vastavat saksa- ja ingliskeelsetele terminitele *das Überleben* ja *survival*. Pealegi: näljahädad ei tabanud mitte ainult inimesi ja loomi, vaid ka talumajapidamisi, peamisi tegureid talurahva

eksistentsiks üldse. Seetõttu oleks termin “üleelamine” sobiv nii talurahva kui ka talundite puhul. Räägitakse ju, et majandus “elab üle” kriisiaega; terminit “ellujäämine” saab aga talumajapidamiste kohta vaevalt kasutada.

Seda terminoloogilist purgatooriumit võib ju ka jätkata termini “ellujäämisstrateegia” teise poole, nimelt “strateegia” lahtimõistamisega. Strateegia all mõeldakse tavaliselt mingi võimukeskuse või kõrgemalt poolt läbi mõeldud ja juhitud kavakindlat tegutsemist. Taktika on seevastu mingi konkreetse eesmärgi saavutamisele suunatud tegevus. Kui nüüd aplitseerida strateegia ja taktika mõisted näljaabi kolme peategelase – talupoegade, mõisnike ja riigivõimu – tegevusele, kellel olid erinevad võimalused ja mõneti erinevad huvid, siis saaksime ehk järgmise pildi:

- näljaabi strateegia, s. t. kaugema perspektiiv, eest kandis hoolt esmajoones riigivõim;
- näljaabi taktika, s. t. kindlale eesmärgile, füüsilisele üleelamisele suunatud suuresti spontaanne tegevus toimus peaasjalikult talupoegade eneseabi raames;
- talupoegade ja riigivõimu vahele jäid mõisnikud, kes tegutsesid nii taktikaliselt (näjahädas talupoegade akuutne abistamine) kui ka strateegiliselt (mõisatööjõu permanentne säilitamine).

Selline mõistete sisuline eristamine avaks ehk võimaluse anda näljaabianalüüsile veelgi enam selgust ja sügavust.

Oma historiograafilises ülevaates tutvustab autor pärisorjuse põhiolemuse kohta kaht vastandlikku seisukohta: esmalt kaua valitsenud arvamust, et pärisorjus kujutas endast üht jälgalt ekspluataatorlikku ühiskonnakorda, teiselt poolt aga uuemas ajalookirjutuses üha enam levinud seisukohta, mis näeb pärisorjuses üht ratsionaalset ja isegi progressiivset süsteemi mõisnike ja neile alluvate talupoegade vahel. Sealjuures toonitavad pärisorjuse apoloogeid eriti mõisnike õiguslikku ja moraalselt kohustust talupoegi igat laadi hädade puhul abistada. Autor seevastu ei pea õigeks pärisorjuslike suhete redutseerimist mõisnike poolt antavatele toetuslaenule ja näljaabile, vaid väidab, et neid suhteid tuleb analüüsida komplekselt, s. t. õiguslikest, majanduslikest ja sotsiaalsetest olukordadest lähtudes. Tema kindel seisukoht on, et talupoegade üldist olukorda – seega eriti ka näjahädade puhul – mõjutas põhiliselt nende pärisorjuslik seisund. Selle põhikontseptsiooniga

võib täielikult nõustuda ja sellele võib lisada veel ühe asjaolu.

Pärisoriste talupoegade alluvussuhted mõisnikega kuulusid suuresti eraõiguse sfääri. Rootsi ajal toimus siin oluline muutus. Eesti ala Rootsi alla minekuga langesid suured maaalad – endised ordu ja katoliku kiriku valdused – otse Rootsi kroonu alluvusse. Kohe hakkas aga uus maahärra – Rootsi kuningas – neid maid läänistama, nii et 1630. aastate paiku olid pea kõik kroonumaad läänistatud; Eestimaa kubermangus oli ainult Viimsi mõis säilinud kuberneril lauamõisana. Seega lakkas kohalik riiklik haldus lihtsalt olemast ka haldusobjektide puuduse tõttu. Kohalikud haldusfunktsioonid läksid nüüd üle läänisaajatele, mõisnikele ja mõisast sai avalikõiguslik institutsioon, mis korraldas talupoegade ja riigivõimu vahelisi suhteid (riigimaksude kogumist, kohalikku haldust ja õigusemõistmist). See areng kindlustas mõisnike võimu pärisoriste talupoegade üle veelgi – nüüd nende kahekordseks juriidiliseks sõltuvuseks, nii era- kui ka avalikõiguslikuks. Selle aspekti esiletoomine võinuks autori analüüsi talupoegade üldise olukorra olenemisest nende pärisorjuslikust seisundist veelgi tugevdada.

Pärisorjuse olemuses kätkeb hulk probleeme, millest mõned on otseses ühenduses eelnevaga. Näiteks kui talupoegade näjahädad ei olnud põhjustatud peamiselt ikaldustest ja ilmastikuoludest, vaid nende pärisorisest sõltuvusest, siis kuidas käsitada järgmisi nähtusi: esiteks, et 1690. aastate näjahäda oli tohutult suur ka Rootsis ja eriti Soomes, kes arvestuste kohaselt suri nälga ja näljajärgsetesse haigustesse vähemalt 100 000 inimest, s. t. ligemale 1/3 Soome rahvast, ja need olid vabad talupojad maal, kus ei olnud pärisorjust; teiseks, et pärast pärisorjuse kaotamist 1816/1819. aastal jätkus mõisate näljaabi talupoegadele, kohati vaat et samas ulatuses kui varem.

Need küsimused jäävad aga väljapoole autori uurimisülesannet.

Juba oma doktoritöö pealkirjas asetab autor Liivimaa Eestimaast ettepoole – “Näljaabi Liivimaa Eestimaal” – ja selles järjestuses esinevad nad läbi kogu töö. Võib küsida: miks nii? Autori väitekirja raames on see küsimus absoluutne bagatell ja seda ei oleks üldse põhjust üles võtta, kui sel ei oleks küllaltki tähtsad ajaloolised ja historiograafilised traditsioonid. Rootsi ajal kujunesid Eestimaa ja Liivimaa esimest korda kindlapiirilisteks haldusüksusteks ja siis käis Eestimaa kõigis ametlikes aktides enne Liivimaa, sealjuures kõige tähtsam asuamistikus,

nimelt kuningatiitlis. Nii järjestatakse need kaks provintsi ka Rootsi historiograafias. Muide, Liivimaa võeti Rootsi kuningatiitlisse alles pärast Oliva rahu 1660. aastal – 35 aastat pärast selle vallutamist, kui Poola lõplikult loobus pretensioonidest Vana-Liivimaa aladele. Sel puhul oli Rootsi Riiginõukogus (*Riksrådet*) ka arutus Liivimaa paigutusest Rootsi kuningatiitlisse, kas enne või pärast Eestimaa. Otsus langes Eestimaa kasuks, mis oli hoopis kauem kuulunud Rootsi riigi koosseisu. Pealegi oli Eestimaa ühinenud Rootsiaga lepingu alusel (*per pacta*), samas kui Liivimaa oli vallutatud provints (*iure belli*).

Rootsi traditsiooni jätkas Peeter Suur, kui ta Uusikaupunki rahu järel 1721. aastal muutis oma tiitli tsaar-imperatooriks ja lisas sinna veel “knjaz Estljandskij, Lifljandskij i Korelskij” – Eestimaa, Liivimaa ja Karjala hertsog – just selles järjekorras. Ka kaasaegses Eesti historiograafias näikse väljend Eesti- ja Liivimaa olevat domineeriv vorm.

Seevastu näib baltisaksa traditsioon erinevat varem nimetatutist seeläbi, et Liivimaa asetatakse enne Eestimaa. Seda traditsiooni võib märgata eriti teadusseltside ja perioodika nimetustes, aga ka ülevaateostes ja monograafiates, nagu näiteks:

“Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands” (1840),

“Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Kurlands” (1842),

“Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Estland und Kurland” (1827),

“Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch” (1853).

Erandlikult siiski: “Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands” (1868).

Küsimus on nüüd: milliste kriteeriumidega tuleb arvestada Eesti- ja Liivimaa omavahe- lises järjestuses ning millist historiograafilist traditsiooni on otstarbekas järgida? Või kas on üldse vaja mingit ühtlustust? Autor oma Liivi- ja Eestimaa järjestust lähemalt ei motiveeri, aga tõenäoliselt on see tingitud sellest, et kasutatud allikmaterjalis on Liivimaal absoluutselt domineeriv roll.

Autor kirjeldab ja analüüsib väga üksikasjalikult mõisapoolset abi talupoegadele, mille ühiseks nimetuseks olid toetuslaenud. Otsese näljaabi kõrval esinesid siin ka sularahalaenud, et talupojad saaksid osta adraraudu ja muid põllutööriistu, vaskkatlaid, soola ning isegi õlut

ja viina pulmade ja matuste puhul. Märgatav osa toetuslaenudest anti uusasukatele majapidamise käikupanemiseks ja ka tuleõnnetuse ohvritele. Juhtus ka, et talupojad võtsid spekulatsioonide eesmärgil laenu viljas, mille nad siis maha müüsid.

Näljaabil oli seega ainult väline sarnasus tavaliste toetuslaenudega – võlavahekord. Sisuliselt olid nad aga täiesti erinevad: näljaabi anti füüsiliseks üleelamiseks, toetuslaene võeti peamiselt investeerimiseks põllumajandusse või eraelu rikastamiseks, näiteks pulmadeks. Väitekirja peateemast lähtudes oleks tulnud otsest näljaabi muudest toetuslaenudest selgemi- ni eristada.

Uurimus hõlmab ajavahemikku veidi üle 200 aasta. Talupoegade eneseabi ja mõisate toetuslaenude käsitlemisel on tekst üles ehitatud sobivatele teemakohastele allikmaterjali näidetele, hoolimata nende ajalisest seoslikkusest. Mõne kindla nähtuse dokumenteerimine rajaneb seega paarile allikaviitele, kusjuures allikad võivad ajaliselt erineda 150–200 aastat. See allikmaterjali kronoloogiline ebaühtlus tulnuks sissejuhatuses probleemiks tõsta ja selgeks kirjutada: mis juhtub arenguperspektiiviga, kui dünaamika/kronoloogia on paigast ära.

Rasketel aegadel reageerisid talupojad kõikal oma isandate ja riigivõimu suhtes kahel viisil: kas protestide ja vägivaldsete vastuhakkudega või põgenemisega – *voice* või *exit*. Autor puudutab seda küsimust põgusalt ja konstateerib, et talurahvarahutusi uuritud näljaperioodidel tegelikult ei olnud. See on huvitav tähelepanek eesti talupoegade niisugusest vaoshoitusest ja passiivsusest näljahädade ajal, samas kui nende vastuhakud olid üsnagi tavalised näiteks erakordsete riiklike sõjamaksude ja mõisapoolse halva kohtlemise puhul.

Kokkuvõtlikult. Seppeli uurimus keskendub talurahva abistamisele näljaperioodide jooksul 17. sajandist 19. sajandi alguseni – teema, mida eesti ajaloo uurimises pole seni süstemaatiliselt käsitletud. See kindlapiiriline sihiasetus avardeb uurimuse käigus üheks tähtsaks osaks eesti talurahva üldise olukorra – pärisorjuse – probleemistikas.

Oma uurimisteema tagapõhja valgustab autor ammendava ülevaatega asjakohasest rahvusvahelisest ja Eesti ajaloo uurimisest. Töö rajaneb väga ulatuslikul algallikmaterjalil, mida autor on töödelnud allikakriitika kõigi nõuete kohaselt. Uurimuse probleemiasetus on loogiline ja distinktsioon ning see juhib järjekindlalt kogu käsitlust. Väitekirjas edastatud konkreetsed

andmed on hästi dokumenteeritud ning autori väited ja seisukohad on veenvalt põhjendatud.

Autori ajalooteadlaslik käsitööoskus on sooliline. Eriti tuleb esile tõsta tema innovaatorlust viidetesüsteemi osas. Viidates allikatele arhiivides, ta mitte ainult ei edasta allika vormiliselt täpselt paigutatust arhiivisüsteemis (arhiividepoo, fond, säilitusühik, leheküljed), nagu see on tavaline Eesti ajalookirjutuses, vaid ta täpsustab ka allika sisulist iseloomu (kohtuotsus, protokoll, määrus, kiri, arveldus, *pro memoria*). Sellega hõlbustab ta kriitilise lugeja võimalust saada toimuvast kohe selge pilt.

Väitekirjas esineb väiksemaid vigu ja puudusi: tüpograafilisi vigu, ebaselgusi, ebajärjekindlust, ebaõigeid nimevorme ja terminoloogilisi küsitavusi. Need ei mõjuta aga mingil määral uurimuse tulemusi.

Uurimuse peamiseks tulemuseks on näljaabi, nii talurahva eneseabi kui ka mõisa- ja riigipoolse abistamise erinevate vormide üksikasjalik kirjeldus, analüüs ja seletus. Kogu Rootsi võimuperioodi jooksul ei toimunud õieti talupoegade näljaabi institutsionaliseerimist. See algas alles Vene valitsuse ajal, 1709. aastaist alates vilja tagavaraladade võrgustiku loomisega ja eriti vallamagaside asutamisega sajandi lõpus, kui nende etteotsa seati talupoegadest eestseisjad. Sellele uurimistööle empiirilisele osale rajaneb autori üldine lõppjäreldus, et näljahädadest tingitud talurahva suremuse ja üldise viletsuse ning talumajandite laostumise peapõhjuseks oli talurahva aheldatus pärisorjuslikku ühiskonnakorda, mis ei võimaldanud talupoegade piisavat toimetulekut kriiside puhul. Selle järeldusega võtab autor ka kindla seisukoha nende ajaloolaste suhtes, kes, osutades mõisnike poolt talupoegadele antavale näljaabile, on püüdnud anda pärisorjusele positiivse hinnangu.

Marten Seppeli uurimus toob esile hulga uut teavet ja täiendab oluliselt ajalookirjutuses valitsevat pilti eesti talurahva olukorrast pärisorjusliku süsteemi viimase kahesaja aasta jooksul.

Aleksander Loit

Üks vägagi piinlik lugu

Martti Turtola. Kindral Johan Laidoner ja Eesti Vabariigi hukk 1939–1940. Soome keelest tõlkinud Maimu Berg. Tänapäev. Tallinn, 2008, 296 lk.

Üks irooniline mõttehiiglane, nimelt Voltaire, kirjutas ligikaudu kaks ja pool sajandit tagasi: ajalugu on vaid trikkide kogum, mida meie, s. o. järeltulevad põlvkonnad, teeme oma suurte surnutega.

Küllap see sageli ongi nii. Meenutagem vaid, mida kõike on öeldud ja kirjasõnas talletatud Eesti esimese iseseisvusperioodi juhtkonna kohta. Tookord olid kõigepealt president Konstantin Päts ja ülemjuhataja Johan Laidoner suures aus, kuid okupatsiooniaastatel tambiti nad maapõhja. Ilmunud raamatute pealkirjad – “Eesti kodanlus imperialistide teenistuses”, “Rahvuslik reetmine rahvusluse sildi all” jne. – kõnelevad ise enda eest. Eesti juhtkonda tembeldati fašistideks, kellel välispoliitika valdkonnas puuduvat oma tahe, kes olevat triivitud vaid “imperialistide” sõiduvees ning lõpuks teeninud püüdlikult Hitlerliku Saksamaa huve.

Eesti taasiseseisvumisega vabaneti nõukogulikest dogmaatilistest ja “kõrgemalt poolt” ette kirjutatud ajalookontseptsioonidest ning ajaloolastel ja igat masti kirjameestel avanes võimalus vabalt oma tõekspidamisi ja mõtteväljatuse avaldada. Eesti Vabariigi olude ja eriti selle juhtkonna tegevuse kohta aastatel 1934–1940 on publitseeritud erinevaid arvamusi. See on täiesti loomulik, unifitseeritud vaated ja tõekspidamised ei sobi kokku demokraatliku ühiskonnakorraga. Nagu üldiselt teada, on president K. Pätsi ja ülemjuhataja kindral J. Laidoneri tegevust käsitletud üha süveneva kriitikaga. Ka Martti Turtola kõnesolev raamat on kirja pandud kriitilistes toonides ning autor lisab omalt poolt täiendavaid süüdistusi nii K. Pätsi kui ka J. Laidoneri arvele.

Martti Turtola nimi on paljudele eestlastele hästi tuntud. Ta töötas mõne aasta Tallinnas Soome Instituudi juhatajana ning pälvis laialdase tähelepanu oma eelneva, 2002. aastal Soomes ja aasta hiljem Eestis ilmunud raamatuga “Konstantin Päts. Eesti ja Soome teed”. Ka käsitlus kindral Laidonerist pälvis avalikkuse tähelepanu juba enne, kui selle eestikeelne tõlge trükivalgust